

AHMET CEVDET PAŞA VE HUKUKÇULUĞU
(1822-1895)

Şahban YILDIRIMER*

ÖZET

Modernleşme dönemi Osmanlı bürokrasisinde önemli görevler üstlenmiş bir devlet adamı olan Cevdet Paşa aynı zamanda çok yönlü bir bilim insanıdır. Tarihten hukuka, mantıktan gramere geniş bir yelpazede kalem oynatmış bir bilim insanı olarak ortaya koyduğu çalışmalar sahasında referans olarak kabul edilecek niteliktedir. Onun tüm yönleri içinde kanaatimizce hukukçu yönü müstesna niteliktedir. Bundan dolayı bu çalışmamızda onun hukukçu kimliği üzerinde duracağız.

Anahtar Sözcükler: *Mecelle, Ahmet Cevdet Paşa, Medeni Kanun, İslam Hukuku,*

AHMET CEVDET PASHA; AS A LEGIST (1822-1895)

ABSTRACT

Cevdet Pasha who assumed important duties in the modernization period of the Ottoman bureaucracy was a statesmen as well as a sophisticated scholar. As a scholar who wrote in a wide range from history to law, and from logic to grammar, his works are regarded as a reference in their fields. In our opinion, his lawyer skill was an exceptional position from others. Therefore, we will focus on his lawyer identity in this presentation.

Key Words: *Mecelle, Ahmet Cevdet Pasha, Civil Code, Islamic Law*

GİRİŞ

Tarihimizde birçok büyük şahsiyet vardır. Bu şahsiyetlerden kimi devlet adamı kimi âlim, hukukçu, tarihçi, siyasetçi, sanatçı ya da şairdir. Ancak tüm bu yönlerin bir arada olduğu insanların sayısı oldukça azdır. Ahmed Cevdet Paşa da birçok yönü bir arada taşıyan ender insanlardan biridir. Öyle ki; hangi yönüyle ele alınsa, o yönünün diğer tüm yönlerine üstün olduğu kanaati oluşmaktadır. Örneğin; onu tarihçi yönüyle ele alanlar bu yönünün diğer tüm yönlerinden üstün

olduğunu ifade etmişlerdir.¹ Zira onlara göre Cevdet Paşa'nın Tezâkir ve Ma'rûzat adlı eserleri Türk tarihçiliğinde benzeri olmayan eserlerdir.² Onu bir düşünür olarak ele alanlar, bu hususiyetinin diğer tüm yönlerinin üzerinde olduğunu ifade etmişlerdir.³ Hatta onu, tefekkür tarihimizde Hocazâde ile başlayan, İbn Kemal, Ebusuud Efendi ve Kâtip Çelebi ile devam eden zincirin son halkası olarak kabul edenler dahi olmuştur.⁴ Onu dil ve edebiyat açısından ele alanlara göre o bir üslup sanatkarı idi. Çünkü yazılarında son derece sade, açık ve etkileyici bir üslup hâkimdir. Öyle ki, onun kaleminin değdiği her eser adeta emsali yazılamayacak türden bir esere dönüşmektedir.⁵ Onun bu yeteneği, yazıldığı dönemde gözleri kamaştıran ve hayranlık uyandıran Mecelle'de açıkça görülmektedir.⁶ Hukukçu yönüyle ele alanlar ise onu, büyük Alman hukukçu Svigny'e

* Yrd. Doç. Dr. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Felsefe Bölümü Türk İslam Düşünce Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

¹ Kemal Sözen, Ahmet Cevdet Paşa, *İslâm Felsefesi Tarihi*, Grafiker-Ofset Matbaacılık, Ankara 2012, c. II, s. 449

² Ercüment Kuran, Türk Tefekkür Tarihinde Ahmed Cevdet Paşa'nın Yeri, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri* (27-28 Mayıs 1985) Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1986, s. 7

³ Kuran, s. 81

⁴ Kuran, s. 12

⁵ Örneğin sahalarında otorite olarak kabul edilen bilim insanlarına göre Mecelle; 'emsali yazılmayacak bir eserdir.' Ebul'ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, (T.D.V.Y) Ankara 2009, s. 171 Tezâkir ve Ma'rûzât adlı eserleri ise '*Türk tarihçiliğinde benzeri olmayan eserlerdir.*' Kuran, s. 7

⁶ Esat Arsebük, Türkiyede Medeni Hukukun İnkişaf Safhası, (*A.Ü.H.F.D.*) c. I, s: 1, Maarif Matbaası, Ankara 1943, s. 13

benzetirler.⁷ Sosyolojik görüşlerine değinenler ise onu çağının İbn Haldun'u olarak kabul etmişlerdir.⁸

Cevdet Paşa üzerine çalışma yapanlar kimi zaman onu modern Batı yanlısı, kimi zaman da muhafazakâr biri olarak tarif etmişlerdir. Berkes kapsayıcı bir yorumla O'nu şöyle tarif eder: “*Cevdet Paşa, Tanzimat döneminin belki en büyük devlet adamı olduğu kadar o rejimin de gerçek sembolüdür. İslam bilimlerini ve bu arada fikhî bir teknisyen olarak değil, onu kavramış, özünü ve kapsamını bilen, çağdaşlaşma tarihinin yürüyüşünü de anlamış olan bu açık düşünlü adam, bizim bu günkü bakış açımıza göre şeraitçilere kıyasla ilerici, sınırsız batılılaşma (daha doğrusu Fransızlaşma) yanlılarına kıyasla gelenekçi olarak gözüktür.*⁹ Berkes'in bu ifadeleri içinde en önemli hususlardan biri de Cevdet Paşa'nın bir hukuk teknisyeni olarak sunulmasına yapılan itirazdır. Cevdet Paşa'yı farklı cephelerden değerlendiren Gencer'in Paşa'yı batı medeniyeti karşısında kompleksi bir kişilik olarak değerlendirmesine katılmamız mümkün değildir. Gencer'e göre; “*Cevdet Paşa gibi Osmanlı aydınlarının fikh ve*

⁷ Ali Şafak, Hukukun Temel İlkeleri Açısından Mecelle'ye Bir Bakış, *Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu* (9-11 Haziran 1995) İkinci Baskı, (T.D.V.) Ankara 2009, s. 276

⁸ Yusuf Halaçoğlu, Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri* (27-28 Mayıs 1985) Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1986, s. 1

⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yayına hazırlayan: Ahmet Kuyaş) Y K Y, İstanbul 2002, s. 224

usulüne ilişkin çalışmaları, ancak metodik ve üslupsal bir yeniliğe yönelik bir apolojetik kaygıdan vücut bulmuştur.”¹⁰

I. CEVDET PAŞA’NIN GÖZÜYLE HUKUK İLMİ VE ANAYASA

A. HUKUK İLMİNİN ÖNEMİ

Ahmed Cevdet Paşa için hukuk sistemi, devlet düzenini oluşturan en önemli hususlardan birisidir. Bu sistemin düzenli bir şekilde devamı için onu icra edecek personelin de belirli vasıfları taşımaları gerekir.¹¹ Ahmet Cevdet Paşanın üzerinde ısrarla durduğu noktalardan birisi de, devletlerin; hukukun uygulanması noktasında hassas davranmalarıdır. Ona göre adalet sisteminin düzenliliği ilkesi bir devlet için hayati önem taşır. Çünkü haksızlık ve adaletsizlik, halkın devlete olan güven duygusunu zedeleyecektir. Cevdet Paşa, hukukun üstünlüğünü daima ön planda tutar. Bir devletin devamı açısından onun hukuk devleti olması gerektiğine inanır. Cevdet Paşa’nın yönetim ilkelerinin temelini oluşturan bu düşünceleri, çağdaş devlet anlayışı ve yönetim biçiminde de çok önemli bir yer tutan

---

¹⁰ Bedri Gencer, Osmanlı Kozmopolitanizmi İçin Tabii Hukuk Teorisi: Sava Paşa, *bilimname*, XIII, 2007/2, s. 29

¹¹ Sözen, s. 469

‘hukuk devleti’ ve ‘hukukun üstünlüğü’ kavramlarına uygun görüşlerdir.¹²

Ahmet Cevdet Paşa’nın, 14 Haziran 1880 ‘de Mekteb-i Hukuk’un açılış törenindeki şu sözleri hukuk bilincini yansıtır. “*İlm-i hukukun lüzum ve faydası malum ve bizim buna ne mertebede muhtaç olduğumuz cümle indinde müselleme ve meczûmdur... Efendiler! Tahsil edeceğiniz ilmin kadri pek büyüktür. Bilirsiniz ki hesap, hendese ve kimya gibi ulûm-ı akliyyeyi talim için bir peygamber gelmedi. Ama kavânîn-i şer’iyyeyi telkin ü tebliğ için ülü’l- azm peygamberler geldi. Bu bâbda başka delil îrâdına hacet görmem.*”¹³

B. ANAYASA VE MEDENİ KANUN DİKATOMİSİ

Tanzimat dönemi Türk aydınları, Batılılaşma serüveninde batılı anlamda bir anayasanın hazırlanmasını dikte ediyorlardı ve bu konuda devlet erkânını ve bürokratları ikna ettikleri de söylenebilir. Ancak Cevdet Paşa, medeni hukuku bir anayasaya dayandırma yerine, anayasa hukukunu medeni hukuka dayandırma anlayışı yüzünden, devletin temel yasasının anayasa olması gerektiği tezine sonuna kadar karşı çıkmıştır.¹⁴ Ona göre medeni hukuk, bir ulusun varlığının ve birliğinin temelidir. Osmanlı devleti bir İslam devleti olduğuna göre

¹² Sözen, s. 466-467

¹³ Bedri Gencer, *Hikmet Kavşağında Edmund Burke ile Ahmed Cevdet*, Melisa Matbaacılık, İstanbul 2011, s. 121

¹⁴ Berkes. s. 20

onun medeni hukukunun İslam hukukundan çıkarılacak bir medeni kanuna dayanması gerekirdi. Ona göre Tanzimat Hattı'nda kamu hukuku açısından yeterli temeller verilmişti; olgun ve akıllı bir hükümdarın devlet başkanlığı altında bu kadarı da yeterliydi. Oysa İslami bir “ulus”un varlığı açısından asıl önemli olan, medeni hukuktu.¹⁵

Cevdet Paşa yazılı bir anayasa fikrini reddederken bütün Müslüman aydınlar gibi pozitif hukukun üstünde yer alan ideal hukuk olarak İslam hukukunun temel ilkelerini anayasal ilkeler olarak alınması gerektiğini düşünüyordu. Ona göre hükümdarların görev ve yetkileri zaten İslam hukuku tarafından belirlendiği için sürekli değişmeye mahkûm bir anayasa ile sınırlama yapmaya gerek yoktur. Siyasi otoritenin yazılı bir anayasayla sınırlandırılmasını savunan Namık Kemal'in aksine o, İslam hukukunun temel ilkelerini bir hükümetin yazısız anayasası olarak kabul ettiği için Kanun-i Esasi projesine sonuna kadar karşı çıkmıştır.¹⁶

Ancak şu husus çok manidardır: İlk Medeni Kanun olarak tarif edilen Mecelle'nin bitim yılında Kanun-i Esasi projesi gündeme gelecek ve Belçika Anayasası örnek alınarak bir Anayasa hazırlanacaktır.¹⁷

---

¹⁵ Berkes, s. 225

¹⁶ Gencer, s. 141-142

¹⁷ Gencer, s. 143

II. CEVDET PAŞA’NIN MECELLE ÖNCESİ KANUNLAŞTIRMA HAREKETLERİNE KATKISI

Tanzimat döneminde kanunlaştırma yapılırken ana hatlarıyla iki yolun takip edildiği görülmektedir. Bunlardan biri, Osmanlı hukukundaki uygulamaların kanun metni haline getirilmesidir. Bu kanunlar ‘tedvin’ olarak isimlendirilmektedir. Diğeri ise, Avrupa kanunlarından tamamen veya kısmen iktibas edilmek suretiyle hazırlanan kanunlardır. Bunlar da ‘karma’ nitelikli kanunlar olarak bilinmektedir. Bu iki kanunlaştırma tarzının bir arada yürüdüğü ve belli alanlarda çatıştıkları, belli alanlarda ise uzlaştıkları söylenebilir.¹⁸

Cevdet Paşa 1266/1850’de Meclis-i Maârif üyeliği ve Dârülmuaallimin müdürlüğü görevlerini yürütmüştür. O, Tanzimat dönemindeki hukuki düzenlemelere, başka bir ifadeyle kanun ve nizamnâme yazıcılığına bu vazifelerle başladığı ifade edilebilir. Dârülmuaalliminin yeniden düzenlenmesi ve nizamnâmenin kaleme alınması Cevdet Paşa’nın eseri olduğu gibi, baş katibi olduğu Meclis-i Maârif’in hazırladığı bütün nizamnâmeler de onun kaleminden çıkmıştır. Sanki kader Cevdet Paşa’yı Tanzimatın bütün kanunlarını ortaya koyması için önceden seçmiş gibidir. 17 yaşında İstanbul’a gelen Cevdet Efendi daha Lofça’da okurken aynı zamanda müftü müsevvidliği de yapmaktadır. Müftü mesevvidi; fetva müsveddelerini hazırlayan kimsedir. Bilindiği gibi soru cevap şeklinde hazırlanan

¹⁸ Mustafa Şentop, Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü, *TALİD*, C.III (5) 2005, s. 652

fetva metinlerinde lüzumsuz kelime kullanmaktan kaçınmak ve veciz ifadeler kullanmak zorunludur. 16-17 yaşlarında bu zor görevi üstlenen Cevdet Efendi, gelecekte üstleneceği kanunları yazma görevine daha Lofça’da hazırlanıyor gibidir.¹⁹

Ebul’ula Mardin, Cevdet Paşa’nın ortaya koyduğu hukuk metinlerine olan hayranlığını şu şekilde ifade eder: “*Arazi Kanunu, Tapu Nizamnamesi, Muvakkat Talimatname gibi eserler Cevdet Paşa’nın memlekete hukuk sahasında bıraktığı en kıymetli ve muhallet (ölümsüz) yadigârlardır. Ahkâm-ı Mer’iye risalesinde karışık hükümlerin tezhip ve tedvinindeki mükemmeliyet kendisi için ebedi bir fahr ü şeref hâlesi olabilir.*”²⁰

A. TAPU NİZAMNÂMESİ

Kısaca “Tapu Nizamnâmesi” olarak bilinen “Tapu Hakkında İcra Olunacak Nizâmât” Padişah Sultan Abdülmecid döneminde yürürlüğe konulmuş. 5 Cemâziye’l-Ahir 1263 (21 Mayıs 1847) tarihinde “Kavanîn-i Kalemiye Defteri”ne kaydolunan bu Nizamnâme, araziye müteallik olarak Tanzimat’tan itibaren yayımlanan hüküm, irade ve kanun maddelerini bünyesinde toplayıp izah ettiği gibi, 7 Cemâziye’l- Evvel 1263 tarihli Resmî Tebliğ’de ifade edilen senet düzenleme ve arazi tasarrufuna ait muamelelerin

---

¹⁹ M. Âkif Aydın, Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri* (27-28 Mayıs 1985) Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1986, s. 22

²⁰ Ebul’ula Mardin, s. 49

ayrıntılarını da ihtiva etmekle ve 1274(1858) Arazi Kanunnâmesi'nin öncesinde araziye ait her türlü işlemi derli toplu ve tüm ülkeye şamil olmak üzere izah ve ilan eden ilk nizamnâme olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir çok hükümleri Arazi Kanunu ve sonrasındaki nizamnâmelerde de yer almış olan bu nizamnâme 14 maddeden oluşmaktadır.

Ebul'ula Mardin bu çalışmaya olan hayranlığını şöyle ifade eder: *“Merhumun(Cevdet Paşa) Tapu Nizamnâmesi ile Talimatında daima hayranlıkla temaşa edilecek olan nüfuz-u nazarına ve esaslara her noktada sadakatini ve hükümler arasındaki umumi ahengi, tenazuru takdir etmemek mümkün değildir. Düşünmelidir ki, bir asra yakın müddet en yüksek müesseselerimizde tedris ve bazen tenkit edici nazarlarla tetkik ve tahlil olunan bu mevzuatın zühul telakki olunacak noktaları ne kadar azdır.”*²¹

B. METN-İ METİN KOMİSYONU

Metn-i Metin, ilk medeni kanun olarak hazırlanması düşünülen kitaptır. Cevdet Paşa, üstlendiği tüm görevlerde son derece başarılı olmuş, bu nedenle de 1855'de “Metn-i Metin” komisyonu üyeliğine²²

---

²¹ Ebul'ula Mardin, s. 49-50

²² Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'de bahsettiğine göre bu komisyon; Rüşdi Molla Efendi'nin başkanlığında Cevdet Paşa, Tahir Efendi, Ali Râtüb Bey ve Hüsam Efendi'den oluşmuştur. Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-2 (Yayınlayan: Cavid Baysun) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 63

ve 1857 yılında da bu memuriyet için çok genç sayılabilecek bir yaşta -35 yaşında- Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine seçilmiştir. Bu komisyon bir müddet çalışmış, satış akdini düzenleyen Kitabü'l-Buyu'ü kaleme almış, fakat çalışmasını tamamlayamamıştır. Cevdet Paşa'nın gelecekte hazırlanmasında birinci derecede rol oynayacağı Mecelle için büyük tecrübeler edinmesi bu komisyon çalışmalarında başladığı söylenebilir. Metin-i Metin komisyonundan sonra Tanzimat döneminde ihtiyaç duyulan kanun ve nizamnâmeleri hazırlamak maksadıyla kurulan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a Cevdet Paşa'nın üye olması hem Osmanlı hukuku hem de Cevdet Paşa için çok verimli olmuştur.²³

C. 1274 TARİHLİ CEZA KANUNU

Tanzimat devrinde, 1840 tarihli 'Ceza Kanunnâmesi' ve 1851 Tarihli Ceza Kanunu (Kanunu Cedit)²⁴ nun ardından neşredilen üçüncü ceza kanunu; 1858 tarihli 'Ceza Kanunnâme-i Hümâyûnu'dur.

---

²³ Aydın, s. 23

²⁴ Velidedeoğlu, bu kanunlar için şu tespiti yapar: "1256 tarihli ceza kanunu hazırlanırken müteaddit hususatta garp mevzuatından istifade edildiği muhakkak ise de bu keyfiyet cüz'i kalmış ve yerli hükümler galip bulunmuş olduğundan bu kanunu Tanzimattan sonra memlekette hazırlanmış olan ilk orijinal kanun olarak mütalea etmekte bir mahzur yoktur. Kanun hazırlanırken müspet Avrupa mevzuatından ziyade Avrupa fikriyatından istifade edilmiştir, denilirse yerinde bir ifade kullanılmış olur."... "1256 ve 1267 tarihli ceza kanunları o devre göre oldukça mühim bir yenilik ve ilerilik arz eder." Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat, *Tanzimat I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1999, s. 176-180

1858 tarihli Ceza Kanunu, eski Ceza Kanunumuzun meriyet başlangıcı olan 1 Temmuz 1926 tarihine kadar, yani 68 sene ülkemizde tatbik edilmiştir. 1858 Tarihli Ceza Kanunnâme-i Hümâyûnu (28 Zilhicce 1274) Ahmet Cevdet Paşa'nın başkanlığında, Muhammed Rüşdü, Ahmed Celal, Şevket, Seyyid Mustafa Hıfzı, Mahmut Paşa, İbrahim Edhem ve Muhammed Beylerden oluşan sekiz kişilik bir komisyon tarafından hazırlanmıştır.²⁵

Cevdet Paşa'nın Meclis-i Tanzimat'taki ilk çalışması 1274 tarihli Ceza Kanunnâmesi üzerindedir. Üye olduğu sırada hazırlama süreci devam eden bu kanunun tamamlanmasında ve özellikle kaleme alınmasında onun çok büyük hizmeti geçmiştir.

Bu kanunun İslam hukukuna uygunluğu hususu hukukçular arasında tartışma konusu olmuştur. Kimi hukukçular tarafından 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu esas alınarak oluşturulduğu gerekçesi ile İslam hukukuna aykırılığı iddia edilmiştir. Kimi hukukçular ise kanunun, ilk şeklinden tamamen farklı bir şekil aldığını, dolayısıyla da son şeklinin İslam hukukuna aykırılığının iddia edilemeyeceğini savunmuşlardır. Bu kanun hazırlanırken Batı ülkelerindeki kanunlardan istifade edilmiş, nitekim bu husus komisyon üyesi Ahmed Cevdet Paşa tarafından da bizzat ifade edilmiştir.²⁶

---

²⁵ Ahmet Akgündüz, "1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesinin Hukuki Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men'-i İrtikâb Kanunnamesi, *Belleten, Cilt: 51, sayı: 199*, Ankara 1987, s. 157.

²⁶ Ebul'ula Mardin, s. 45-46

Konu üzerinde ayrıntılı çalışma yapanlar; 1858 tarihli Ceza Kanununun, Fransız Ceza Kanununun aynen tercümesi olduğu veya aynen iktibas edildiği şeklinde bir görüşün isabetli olmadığını ifade etmişlerdir. Gerçi araştırmacılar söz konusu kanundan büyük ölçüde istifade edildiği gerçeğini kabul ederler. Fakat hazırlanan kanun taslağı ve müsveddesi ile nihai metin arasında büyük farklar bulunduğu gerçeğinden hareketle metnin son halinin ne tercüme ne de iktibas olarak nitelendirilemeyecek düzeyde ilk metinden farklılaştığını ifade etmişlerdir.

Bu kanun kendinden önceki 1255 ve 1267 tarihli Ceza kanunlarına göre daha kapsamlı bir yapı arz etmektedir.²⁷ Bu kanunun düalist bir yapıda olduğunu iddia eden hukukçular; bazı maddelerine bakarak şer'i yönüne, bazı maddelerine bakarak da seküler niteliğine işaret ederler. Ancak daha ilk maddesinde “*şer-i şerife uygunluğu*”na vurgu yapılması, kanunun muhafazakâr bir yaklaşım içinde hazırlanmış olduğunu göstermektedir. Ayrıca Cevdet Paşa'nın komisyon başkanı oluşu, yasanın şer'i bir çerçevede hazırlanmış olduğunun garantisi olarak görülmüştür.²⁸

---

²⁷ Tahir Taner, *Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku, Tanzimat I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1999, s. 230

²⁸ Akgündüz, s. 157

D. 1274 TARİHLİ ARAZİ KANUNNÂMESİ

Arazi Kanunnâmesini hazırlamak üzere Ahmed Cevdet Paşa başkanlığında Seyyid Mehmet Rüşdi, Arif ve Tahsin isimli üyelerden oluşan bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon tarafından 7 Ramazan 1274 (M. 21 Nisan 1858) tarihli mazbata ile kanun Tanzimat Meclisi'ne sevk edilmiştir.²⁹ Tanzimat meclisine havale edilen kanunnâme taslağı burada madde madde tetkik ve müzakere edildikten sonra şer-i şerife uygunluk bakımından tetkik ve istişare edilmek üzere şeyhülislamlığa gönderilmiş, yapılan inceleme sonunda bazı ilaveler yapıp bir müzekkere ile Tanzimat Meclisi'ne iade edilmiştir. Şeyhülislamlıktan gönderilen ve ilaveler yapılarak son şekli verilen kanunnâme taslağı “*düstûru'l-amel tutulmak üzere*” Divan-ı Hümayun kalemine kaydedilmiştir. Sadâret'te incelemesi tamamlanan taslak 22 Şevval 1274 tarihinde Arz Tezkeresi ile Sultan'ın tasdikine sunulmuş ve 23 Şevval 1274 (6 Haziran 1858) tarihinde ilan edilen İrade-i Seniyye ile yürürlüğe girmiştir.³⁰

Tanzimat devrinin en büyük eserlerinden biri olarak tarif edilen bu kanun; “*umumiyetle kendisini taklitçilikten kurtaramamış olmakla itham edilen bu devir icraatının toprak hukuku sahasında çok daha mazbut ve şuurlu bir şekilde tecelli etmiş olması ve an'anesi*

²⁹ Mehmet Yıldırım-Songül Kadioğlu, *Defterhâne'den Tapu ve Kadastro'ya*, Semih Ofset ve Matbaacılık, Ankara 2010, s. 159. Ömer Lütfi Barkan, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi, Tanzimat I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1999, s. 369, Dipnot: 24

³⁰ Yıldırım, s. 159-160

olan orijinal bir toprak hukukuna tekemmül ettirilmiş bir Kod temin etmiş bulunması” açısından son derece önemlidir. Ayrıca “Tanzimatın ilanından 1274 tarihli Arazi Kanunnamesi’nin neşrine kadar geçen zamanı bu hususta büyük bir hazırlık devresi gibi tetkik edecek olursak, mevzubahis Arazi Kanunnamesi Tanzimatın vücuda getirebildiği en muvaffak ve halis bir eser”³¹ olarak kabul edilmiştir.

Bu kanun içerik olarak tamamen yerli nitelikte, şekil olarak da Batı kanunlarına benzemektedir. *“Bu kanun Osmanlı Devletinde Tanzimattan sonra vücuda getirilmiş olan en orijinal -tabir caizse- en yerli kanundur. Bunun hükümlerinde Garp mevzuat ve fikriyatının hiçbir suretle tesiri yoktur. Kökleri tamamen milli (şer’i) hukuka gömülüdür.”... “Arazi kanunnamesi asırları dolduran bir milli hukuk tekâmülünün neticesidir.”³² Daha önceki kanunlar, özellikle 1840 ve 1851 tarihli ceza kanunları göz önüne alındığında, sistematik ve madde teselsülü bakımından yerli kanunlarda bulunmayan hususlar bu kanunda dikkati çekmektedir.³³ 1274 tarihli Arazi Kanunnamesi, bir mukaddimeyle üç bap halinde sıralanan 132 maddeden ibarettir. Söz konusu kanunnamenin tertibi ve mantıki örgüsü onu eski kanunnamelere göre, büyük bir yenilik olarak arz ve kabul ettirmektedir.³⁴*

---

³¹ Barkan, s. 322-323

³² Velidedeoğlu, s. 180-181

³³ Şentop, s. 653

³⁴ Barkan, s. 372-373

Bu kanunun şer'iliğine ısrarla vurgu yapanlar, öncelikle bu alanın şer-i şerifin (İslam hukuku) bilinçli olarak boş bıraktığı bir alan olduğunu ve örfi hukuk çerçevesinde şekillendiğine işaret ederler. Ayrıca uygulamada şu cümleyi de buna delil gösterirler: “*Yeni kanunun teferruatının Fıkıh esaslarıyla istilahlarına aykırı düşmemesi için de ayrıca şeyhülislâm ile muhabere edilmiştir.*”³⁵ Bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki; bu kanun şer-i Şerifin serbest bıraktığı bir alan olan örfi hukuk çerçevesinde şekillenmiş ve bu kanunu hazırlamakla görevli komisyonun oluşturdukları taslak metinlerin İslam hukukuna uygunluğunu şeyhülislam ile istişare ettikleri de anlaşılmaktadır.

III. CEVDET PAŞA’NIN MECELLE’YE KATKISI

Mecellenin asıl adı, adliyeye ilişkin hükümler mecmuası anlamına gelen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye’dir. Aslında o, ilk İslam Medeni Kanunu’dur. Ancak Osmanlı Devleti’nin İslam hukuk ekollerinden Hanefi ekolünün görüşlerini devlet doktrini olarak kabul etmesi ve diğer hukuk ekollerinin görüşlerini dışarıda bırakması sebebiyle “Osmanlı Medeni Kanunu” olarak kabul edilmiştir. Gerçi milli nitelikteki bu kanun, uygulanma açısından sınırlarını aşmış birçok İslam devletinde medeni kanun olarak uygulanmakla milletlerarası bir niteliğe ulaşmıştır. Osmanlı Devleti’nin medeni

---

³⁵ Barkan, s. 370-371

kanun ihtiyacını zamanına göre oldukça mükemmel bir şekilde karşılamıştır.

Mecelle, 16 kitap ve 1851 maddeden oluşan Osmanlı Devleti'nin ilk medeni kanunudur. Tamamen yerli, milli ve İslami'dir. Devletin resmi mezhebi olan Hanefi mezhebi hukukçularının ihtiyaca ve zamana uygun olan görüşleri arasından, 1869'dan 1876 yılına kadar yedi sene zarfında, devrin en derin İslam uleması tarafından seçilip tedvin edilmiştir.

Mecelle, bir hukuk metni olduğu kadar aynı zamanda siyasi bir metindir. Hatta bu metne yönelik taraflı eleştiriler perspektifinden bakılırsa ideolojik bir yöne de sahiptir. Zira bu metnin başarılı bir hukuk kodu olarak kabul edilmesiyle İslam hukukunun tüm zamanlar için elverişli bir nitelikte olduğu tezi zımnen kabul edilecektir. Bu durum ise metne ideolojik ve yanlı eleştirilerin yönelmesine sebep olmuştur. Bu ideolojik yaklaşımı en iyi ifade eden Neumann olmuştur. Ona göre Osmanlı devletine yönelik redd-i miras tutum Cevdet Paşa'ya (ve Mecelle'ye) önem atfetmeye engel olmuştur.³⁶

Ahmed Cevdet Paşa, devlet bürokrasisinde yaptığı hizmetlerden dolayı *Tanzimat döneminin en büyük devlet adamı*,³⁷ onun başkanlığında hazırlanan Mecelle ise Tanzimat devrinin *en*

---

³⁶ “Osmanlı İmparatorluğu karşısında uygulanan redd-i miras tutum, Ahmet Cevdet Paşa'ya önem atfetmeye engel olmuştur.” Christoph K. Neumann, Paradigmalar Arasında Ahmed Cevdet ve Aidiyet, *Düşünen Siyaset*, Ağustos- Eylül 1999 s. 222

³⁷ Berkes, s. 224

*büyük hukuk fenomeni*³⁸ olarak kabul edilmiştir. Onu; *dâhi bir hukukçu*³⁹ olarak görenler, eseri olan Mecelle'yi de *muhteşem bir hukuk abidesi*⁴⁰ olarak kabul etmişlerdir. Kimi hukukçular Cevdet Paşa'yı Alman hukukçu Savigny'e,⁴¹benzetirken, *dünya hukuk tarihi bakımından âbide bir eser olarak*⁴² tanımladıkları Mecelle'yi, Nopolyon'un hazırladığı Code Civil'e benzetmişlerdir.⁴³ *İslam Hukuk Tarihinin ilk Medeni Kanunu*⁴⁴ olarak nitelenen Mecelle, uygulandığı coğrafya açısından yalnız Türkiye için değil, bütün İslam ülkeleri için de çok önemli bir hukuk metnidir.⁴⁵ Bu yönüyle Mecelle, sınırlarını aşan bir değere ulaşmış, sadece bizim kültür ve medeniyetimiz için

³⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Kent Basımevi, İstanbul 1994, s. 74

³⁹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı) Türk Tarih Kurumu Basımevi, (5. Baskı) Ankara 1993, s. 122, Aydın, s. 38

⁴⁰ A. Refik Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, Çeltüt Matbaası, İstanbul (t. y.) s. 24, Hulusi Yavuz, *Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri*, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri* (27-28 Mayıs 1985) Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1986, s. 41

⁴¹ Friedrich Karl von Savigny (1779-1861) Tarihçi Hukuk Ekolünün en önemli temsilcisidir. Savigny'ye göre hukuk milli hayatta, her milletin kendi hayatında saklıdır. Hukukun kökü, bir milletin canlı bütünü içindedir ve ancak bu bütünün arz ettiği birliğe müsteniden kavranabilir. Bir milletin mahiyet ve karakteri ile hukuk arasında uzvi bir bağ ve münasebet vardır. Avrupa'da modern hususi hukuk ilminin geliştirilmesinde etkili iki şahsiyetten bir Savigny'dir. Orhan Münir Çağıl, *Hukuka ve Hukuk İlmine Giriş*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1971, s. 431,466

⁴² Ekrem Buğra Ekinci-Ahmet Şimşirgil, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, İhlas Gazetecilik a.ş. İstanbul 2008, s. 5

⁴³ Sıddık Sami Onar, *İdare İlmi Bakımından Türkiyenin Durumu*, *Tahir Taner'e Armağan*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1956, s. 289

⁴⁴ Osman Kaşıkçı, *Osmanlı Medeni Kanunu: Mecelle*, *Adâlet Kitabı*, (ed: Bülent Arı, Selim Aslantaş) (m.y.) Ankara 2007, s. 231

⁴⁵ Ülken, s. 74

değil, *dünya hukuk literatürüne hediye edilmiş, Türk damgasını taşıyan bir medeni kanun*⁴⁶ olma vasfını kazanmıştır.

Cevdet Paşa kimi zaman Mecelle'yi kendi eseri gibi takdim etmekte bir beis görmez. Aslında Mecelle bir komisyonun ürünü olduğu halde onun bu sahiplenişini kendi katkısının büyüklüğünün ifadesi olarak kabul etmek gerekir. Nitekim Mecelle komisyonunun çalışmalarından rahatsız olan iç ve dış odakların etkisiyle komisyon, defalarca çalışmasına ara vermek zorunda kalmıştır. Komisyonun başkanı Cevdet Paşa'nın Bursa, Maraş, Yanya ve Suriye valiliklerine sürülmesi hep bu amaca matuftu. Ancak Cevdet Paşa'nın sarsılmaz azmi bu işi sonlandırıncaya kadar karalılıkla sürmüştür. Nitekim onun görevden uzaklaştırılması sürecinde hazırlanan Mecelle bölümüne yönelik eleştiriler Cevdet Paşa'nın katkısının ne kadar büyük olduğunu göstermektedir. Öyle ki, her iki metni karşılaştırmalı olarak analiz eden Prof Ebul'ula'nın ulaştığı sonuçlar, o zamanki hukukumuzun Cevdet Paşa'ya nedenli borçlu olduğunu gösterir niteliktedir.⁴⁷

Ebul'ula, bu iki çalışma arasındaki farkı şu şekilde ortaya koymaktadır. "*Cevdet Paşa mecellesi ile onun iştiraki olmaksızın yazılacak mecellenin nasıl bir şekil alacağını gösteren pek canlı bir delil olması için Kitabü'l- Vedia'yı araştırdım. Bu eser Mecelle'nin*

---

⁴⁶ Gür, s. 4 (Gür, bu görüşü Fındıkoğlu'na atfen ifade etmiş ancak kitabın 'önsöz'ünde olduğu için kaynak göstermemiştir.)

⁴⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Basımevi, İstanbul 1988 (Yedinci Baskı) s. 178

tamamen yabancıdır. Kullanılan yazı lisanı, rekiktir. Türkçesi şivemize uygun değildir. Hele bazı maddeler esasen Türkçe bilmeyen bir kalemden çıkmıştır. Maddelerde sık sık garip tabirlere tesadüf edilir. Sevk olunan maddelerin her birinin diğerinden ayrı ve bağımsız olması gerekirken fetva fıkraları yazılıyormuşçasına (kezalik), (bu surette) diye başlayan maddeler vardır, fikhın tek maddesi müteaddit maddeler halinde kaleme alınmıştır, Türkçe lisan kaidelerine aykırı ve ilk tahsilde bulunanlara karşı bile müsamaha ve müsaade edilemeyecek derecede yanlışlarla, garabetlerle dolu fıkralara rastlanmaktadır. Baplar fasıllar pek karışıktır. Tasnifte ilmi ve mantiki intizam ve insicam yoktur. Kitap baştan aşağı belagatten ve fesahatten arîdir. Yazarlar hükümlerdeki tekerrürün bile farkına varamamışlardır. Cevdet Paşa merhumun kaleme aldığı (Kitabü'l-Emanet)te kendisine yalnızca bir bap ayrılan vedia kısmı otuz maddeden terekküp ettiği halde (Kitabü'l -Vedia) yetmiş sekiz maddedir.”⁴⁸

Mecelle'nin Cevdet Paşa'nın komisyonda bulunmadığı zamanlarda tab' edilip de, Paşa tekrar riyasete geçtikten sonra imha edilen altıncı kitabından, Prof Ebül'ülâ'nın seçtiği parçalarla eldeki 'Mecelle' arasında yaptığı bu mukayese bilhassa o zamanki hukuk dilimizin Cevdet Paşa'ya ne kadar borçlu olduğunu gösterir.⁴⁹ Bir dil ve üslup dehası olan Cevdet Paşa, sadece Mecelle'de değil, yazdığı

---

⁴⁸ Ebul'ula Mardin, s. 94

⁴⁹ Tanpınar, s. 178

tüm eserlerinde bu maharetini konuşturur. Tarih yazıcılığında bu mahareti hayranlık oluşturacak düzeydedir. “*Cevdet Paşa'nın öyle bir üslûbu vardır ki, Tarih'inde iki sayfada ifade edilen şey yeniden yazılmak istendiğinde beş sayfaya çıkar.*”⁵⁰

Ahmed Cevdet Paşa adeta Mecelle ile bütünleşmiştir. Bu durum Gür'ün ifadelerine şöyle yansımıştır: “*İnsan meziyetlerini, karakterinde bu derece ahenk ve mükemmellikle kaynaştırmasını bilen ve bunda muvaffak olan sayılı bahtiyarlardan idi. Başlı başına bir hukuk abidesi olan Mecelle ile olgun hüviyeti bir birine o kadar kenetlenmiştir ki, onun için, Mecelle'yi dile ve harekete getiren adam demek tam yerinde olur. O, bu muhteşem abidenin değerli ve üstat mimarıdır.*”⁵¹

Mecelle'nin külli kaidelerini karşılaştırmalı olarak inceleyen Mustafa Reşit Belgesay'a göre bu “*külli kaideler tabii hukuka ve modern hukukun hayli münakaşalardan ve tekamülden sonra ulaştığı prensiplere o derece uygundur. Bu günkü hukukun da önemli bir kısmı Mecelle'nin müsellemtan addettiği kaidelere dayanır. Binaenaleyh Mecelle'nin doksan dokuz maddesini yeni hukuk prensiplerinin ve felsefi mülahazaların ışığı altında tetkik ve izah bu hukukun da çabuk kavranması ve öğrenilmesi bakımından büyük faydalar*

---

⁵⁰ Midhat Sertoğlu, Değerlendirme, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri* (27-28 Mayıs 1985) Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1986, s. 229

⁵¹ Gür, s. 24

sağlayacaktır."⁵² Bu kaideler, tabii ve dinamik hukukun ölmez ve şaşmaz esasları ve temelleri, müstakil bir hukuki mevcudiyet olan İslam Hukukunun misilsiz bir başarı ve hayatiyet eseri olarak kabul edilmiştir.

SONUÇ

Cevdet Paşa bir ilim adamı ve devlet yönetiminde bürokrat olduğu kadar siyasi olarak da bir 'denge' adamıdır. Devletin işleyişinde özellikle yargıya ilişkin tüm sorunların muhatabı bizzat kendisiymiş gibi sorunlarla ilgilenmiş, çözümler konusunda azami katkı sağlamıştır. Tanzimat dönemi aydınlarının aksine Cevdet Paşa, Batı medeniyeti karşısında ne aşağılık kompleksi taşımış ne de bir hayranlık duymuştur. Hatta Batı medeniyetinin geldiği noktada çıkmazlara girdiğini ifade etmiştir. İlahi vahye dayalı İslam hukukunun, insan düşüncesine dayalı hukuk sistemleriyle kıyas kabul etmeyecek kadar farklı ve üstün olduğunu iddia etmiştir. Bu öz güvenle başladığı medeni hukuk çalışmasını tüm engellemelere rağmen bitirmeyi başarmıştır. Siyasi ve ilmi hayatında sürekli bir mücadele içinde olmuş, bu mücadelede ona karşı en büyük tepkinin klasik fıkıh düşüncesine sahip gurup tarafından gelmesi ve bu safta Şeyhülislamlık makamının da yer alması büyük bir talihsizlik olarak

---

⁵² Mustafa Reşit Belgesay, Mecelle'nin Külli Kaideleri ve Yeni Hukuk, *İ. H. F. M. c. XII, s: 2-3*, İstanbul 1946, s. 564

kabul edilmiştir. Bu kanattan gelen muhalefet o kadar şiddetli olmuştur ki, Mecelle'nin kabulü ve tatbikatından yıllar sonra bile bu eser, muhafazakâr kesim tarafından tahkir edilmeye devam etmiştir. Öyle ki, bu eserin, kütüphanelerde klasik fıkıh kitaplarının üstüne konması saygısızlık olarak kabul edilmiştir. Böylece Mecelle ideolojik kanattan tahkir edildiği gibi maalesef muhafazakâr kesim tarafından da tahkir edilmiştir.

KAYNAKÇA

- AKGÜNDÜZ, Ahmet, “1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnâmesinin Hukuki Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men’-i İrtikap Kanunnâmesi, *Belleten*, Cilt: 51, sayı: 199, Ankara 1987.
- ARSEBÜK, Esat, Türkiyede Medeni Hukukun İnkişaf Safhası, (*A.Ü.H.F.D.*) c. I, s: 1 Maarif Matbaası, Ankara 1943.
- AYDIN, M. Âkif, Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri* (27-28 Mayıs 1985) Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1986.
- BARKAN, Ömer Lütfi, Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi, *Tanzimat I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1999.
- BELGESAY, Mustafa Reşit, Mecelle'nin Külli Kaideleri ve Yeni Hukuk, *İ. H. F. M. c. XII*, s: 2-3, İstanbul 1946.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (Yayına hazırlayan: Ahmet Kuyaş) Y K Y, İstanbul 2002.
- CEVDET Paşa, *Tezâkir* 1-2 (Yayımlayan: Cavid Baysun) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- ÇAĞIL, Orhan Münir, *Hukuka ve Hukuk İlmine Giriş*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1971.

- EKİNCİ, Ekrem Buğra- Şimşirgil, Ahmet, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, İhlas Gazetecilik aş. İstanbul 2008.
- GENCER, Bedri, *Hikmet Kavşağında Edmund Burke ile Ahmed Cevdet*, Melisa Matbaacılık, İstanbul 2011.
- GÜR, A. Refik, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, Çeltüt Matbaası, İstanbul (t. y.).
- HALAÇOĞLU, Yusuf, Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985)* Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1986.
- KAŞIKÇI, Osman, Osmanlı Medeni Kanunu: Mecelle, *Adâlet Kitabı*, (ed: Bülent Arı, Selim Aslantaş) (m.y.) Ankara 2007.
- KURAN, Ercüment, Türk Tefekkür Tarihinde Ahmed Cevdet Paşa'nın Yeri, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985)* Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1986.
- LEWİS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı) Türk Tarih Kurumu Basımevi, (5. Baskı) Ankara 1993.
- MARDİN, Ebul'ula, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, (T.D.V.Y) Ankara 2009.
- NEUMANN, Christoph K. Paradigmalar Arasında Ahmed Cevdet ve Aidiyet, *Düşünen Siyaset*, Ağustos- Eylül 1999.
- ONAR, Sıddık Sami İdare İlmi Bakımından Türkiyenin Durumu, *Tahir Taner'e Armağan*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1956.
- SERTOĞLU, Midhat Değerlendirme, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985)* Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1986.
- SÖZEN, Kemal, Ahmed Cevdet Paşa, *İslâm Felsefesi Tarihi, c. II*, Grafiker-Ofset Matbaacılık, Ankara 2012.
- ŞAFAK, Ali, Hukukun Temel İlkeleri Açısından Mecelle'ye Bir Bakış, *Ahmed Cevdet Paşa Sempozyumu (9-11 Haziran 1995)* İkinci Baskı, (T.D.V.) Ankara 2009.

- ŞENTOP, Mustafa, Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü, *TALİD, c. III (5)* 2005.
- TANER, Tahir, Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku, *Tanzimat I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1999.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Basımevi, İstanbul 1988.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Kent Basımevi, İstanbul 1994.
- VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat, *Tanzimat I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1999.
- YAVUZ, Hulusi, Mecelle’nin Tedvini ve Cevdet Paşa’nın Hizmetleri, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985)* Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1986.
- YILDIRIR, Mehmet - Kadioğlu, Songül, *Defterhâne’den Tapu ve Kadastro’ya*, Semih Ofset ve Matbaacılık, Ankara 2010.